

TUSSENTIJDSE EVALUATIE VAN DE
DEELREGELING CULTUREDUCTIE MET
KWALITEIT IN HET PRIMAIR ONDERWIJS
.....
Fonds voor Cultuurparticipatie
2013 – 2016 | April 2015

CULTUUR
ALS
BASIS
FONDS VOOR
CULTOOR
PARTICIPATIE

'Cultuureducatie moet
in het DNA van de
school gaan zitten, net
zoals rekenen en taal
dat doen'

Uit: Culturage, manifest aangeboden aan de
evaluatiecommissie, februari 2015

Mensenwerk

Het succes van de Deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit 2013 – 2016 is vooral het succes van mensen. Tijdens onze werkbezoeken aan verschillende programma's in het land, hebben we dat met eigen ogen kunnen zien. In gesprekken met betrokkenen hebben we dat mogen ervaren. Waar we ook kwamen, in Rotterdam, Zwolle, Lelystad, Groningen of Helmond, steeds weer waren we onder de indruk van de inzet en het enthousiasme van hen die in de dagelijkse praktijk van het onderwijs kinderen proberen te inspireren met kunst en cultuur. Hoe lastig of frustrerend omstandigheden soms ook zijn, er zijn altijd mensen die het verschil willen en kunnen maken.

We zagen leraren die getraind werden door kunstenaars. Een poëzieproject dat uiteindelijk een kinderstadsdichter opleverde die tijdens de dodenherdenking op de Dam een eigen gedicht voordroeg. We zagen coaching op de werkvloer met een verbluffend resultaat in de vorm van prachtige werkstukken van leerlingen. Dan weer een muziekschool die samen met scholen werkt aan leerlijnen voor muziekonderwijs. We spraken wethouders en ambtenaren die zich persoonlijk hard maken voor kunst- en cultuureducatie.

Kunst verwondert, verrast, confronteert, nodigt uit tot zelfreflectie en geeft kinderen de mogelijkheid om zich te uiten. Maar niet alleen daarom is cultuureducatie belangrijk. Cultuureducatie helpt kinderen ook de '21st century skills' te ontwikkelen en zich te ontplooiën tot zelfbewuste, creatieve en competente burgers. Vaardigheden als zelfreflectie, creativiteit, omgevingssensitiviteit en flexibiliteit zijn meer dan ooit nodig om aan de samenleving, die steeds meer door kennis wordt gedreven, mee te kunnen doen. Om talenten blijvend te ontwikkelen. Om kansen te zien én te grijpen. Met deze tussentijdse evaluatie hopen we scholen, culturele instellingen en overheden uit te dagen cultuureducatie een vaste plek te geven in de klas. Goed onderwijs kan volgens ons niet zonder. Cultuureducatie is een belangrijke pijler onder de brede vormende opdracht van het onderwijs.

De regeling Cultuureducatie met Kwaliteit maakt onderdeel uit van een veel groter geheel: een kader van inspanningen van de minister en de staatssecretaris om cultuur een steviger plek te geven in het basisonderwijs. Veel van onze observaties overstijgen dan ook de reikwijdte van de regeling, bijvoorbeeld als het gaat om de scholing van toekomstige generaties docenten. Of om het waarborgen van een goede culturele infrastructuur. Wil de beweging die met Cultuureducatie met Kwaliteit in gang is gezet, een duurzaam succes worden, dan is blijvende betrokkenheid op veel niveaus gewenst. Onze aanbevelingen richten zich daarom zowel op het bestuurlijke niveau van landelijke, provinciale en gemeentelijke overheden als op het niveau van lerarenopleidingen als ook op het niveau van de ondersteuning door het Fonds en LKCA.

In de praktijk hebben we gezien hoeveel energie het programma in korte tijd heeft losgemaakt. Zonder de ideeën en het enthousiasme van bijvoorbeeld schoolleiders, docenten, icc-ers, cultuurcoaches, bestuurders en ambtenaren én een goed toegeruste culturele infrastructuur blijft een regeling als Cultuureducatie met Kwaliteit papier. Daarvan zijn we ons als commissie bewust. Cultuureducatie in het onderwijs is mensenwerk. Doel van het programma is mensen optimaal te faciliteren en te richten op het uiteindelijke resultaat: kinderen aanraken met cultuur.

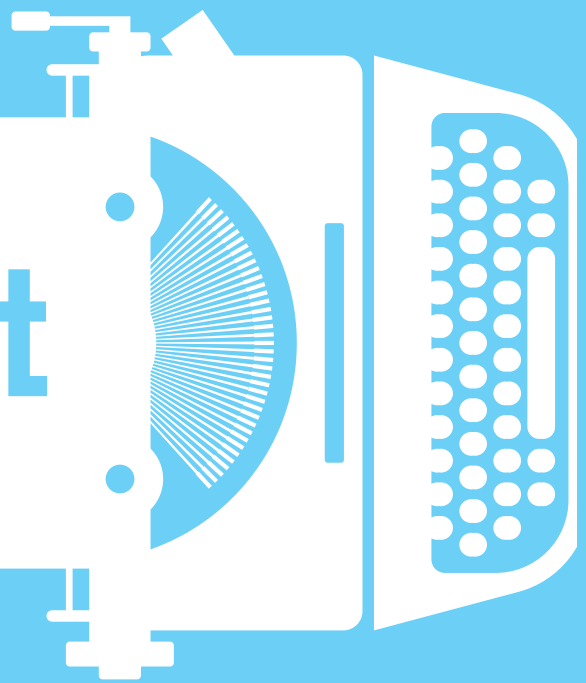
Namens de commissie voor de tussentijdse evaluatie van de
deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit in het primair onderwijs
Fonds voor Cultuurparticipatie 2013 – 2016,

Martin Berendse
Voorzitter

Inhoud

Opdracht	05
Aanleiding	06
Opdracht	06
Samenstelling commissie	07
Werkwijze	07
Observaties	09
Vooraf	10
Halverwege in 9 observaties	10
Aanbevelingen	16
Vooraf	17
1. Uitvoering van de regeling	17
2. Voortgang en opbrengsten	17
3. Blick op de toekomst	17
Nawoord	19
Bijlagen	20
1. Bronnen	21
2. Overzicht van de 54 gehonoreerde aanvragers	22
3. Werkbezoeken en gesprekken	23
4. Enkele voorbeelden van gehonoreerde subsidie aanvragers	25

Opdracht

Opdracht

AANLEIDING

Cultuureducatie een structurele plaats geven in het onderwijscurriculum. Met dat doel voor ogen werken culturele instellingen op 54 plaatsen in Nederland samen met basisscholen aan goed cultuuronderwijs. Dat doen ze in de vorm van programma's, die vaak weer bestaan uit verschillende projecten. Zij maken gebruik van de subsidieregeling Cultuureducatie met Kwaliteit 2013 – 2016 ¹ die door het Fonds voor Cultuurparticipatie (hierna: het Fonds) wordt uitgevoerd. De regeling is onderdeel van de landelijke aanpak van minister Bussemaker en staatssecretaris Dekker om de kwaliteit van cultuureducatie in het primair onderwijs te verbeteren en te borgen ². De uitvoering van de regeling wordt ondersteund met landelijke flankerende activiteiten van het Fonds en het Landelijke Kennisinstituut voor Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA). Het LKCA heeft ook een vergelijkende plananalyse van de ingediende aanvragen geschreven ³.

Met de subsidieregeling beoogt het Fonds de kwaliteit van cultuureducatie te bevorderen. Het leergebied kunstzinnige oriëntatie krijgt daarbij bijzondere aandacht. De vier oorspronkelijke doelen van de regeling zijn:

- het ontwikkelen van doorgaande leerlijnen;
- duurzame samenwerking tussen de school en de culturele omgeving;
- het bevorderen van deskundigheid van leraren en educatief medewerkers van culturele instellingen en
- het ontwikkelen van beoordelingsinstrumenten voor cultuureducatie.

Er zijn subsidies beschikbaar voor activiteiten van culturele instellingen die samen met basisscholen werken aan goed cultuuronderwijs. Scholen zijn geen aanvrager, maar dienen wel bij de planvorming betrokken te zijn.

De regeling is een zogenoemde 'matchingsregeling'. Dat betekent dat provincies, gemeenten of RAS-regio's ⁴ nog eens eenzelfde bedrag beschikbaar stellen, eventueel in samenwerking met andere subsidiepartners. Dit gematchte bedrag is niet afkomstig uit de onderwijsbekostiging die scholen van het Rijk ontvangen en komt ook niet uit de middelen die verbonden zijn aan de 'impuls brede scholen, sport en cultuur'. Scholen dragen wel geregeld bij aan de uitvoering van de culturele activiteiten of programma's door de inzet van de € 10,90 die ze via de prestatiebox hiervoor ontvangen.

In paragraaf 5 van de regeling is vastgelegd dat alle gesubsidieerde instellingen verplicht zijn om de regeling te monitoren en te evalueren. Bovendien is bepaald dat de subsidieregeling als geheel tussentijds geëvalueerd wordt. Dit biedt de mogelijkheid om indien nodig geplande activiteiten voor de periode 2015 - 2016 aan te passen of aan te scherpen. Die evaluatie ligt voor u.

OPDRACHT

Het bestuur van het Fonds heeft de commissie gevraagd om in de periode 1 december 2014 tot 15 april 2015 de tussentijdse evaluatie uit te voeren. Daarbij is de hoofdvraag of en in welke mate de regeling tot nu toe heeft bijgedragen aan de doelstellingen van het programma Cultuureducatie met Kwaliteit.

1 | Op 13 augustus 2012 gepubliceerd in de Staatscourant 2012, nr. 15826 als de Deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit in het primair onderwijs Fonds voor Cultuurparticipatie 2013-2016.

2 | In de brief van 20 juni 2014 (Voortgangsrapportage Cultuuronderwijs) van minister Bussemaker aan de Tweede Kamer wordt de voortgang op de onderdelen van de landelijke aanpak beschreven, zoals bijvoorbeeld het leerplankader van de SLO en de Prestatiebox Primair Onderwijs (de zg € 10,90).

3 | Plananalyse aanvragen matchingsregeling Cultuureducatie met Kwaliteit 2013 – 2016, LKCA, 2013.

4 | Van de provincies doet alleen de provincie Zuid-Holland niet mee gezien de beperkte rol die zij voor zichzelf op dit beleidsterrein ziet weggelegd. In plaats daarvan zijn de zogenoemde RAS-regio's in de gelegenheid gesteld om deel te nemen aan de regeling.

Met deze evaluatie wil de commissie antwoord geven op de volgende vragen:

- Gaat het met de uitvoering van de regeling de goede kant op? Klopt de richting?
- Wordt er in de ogen van de commissie voldoende voortgang geboekt? Wat zijn de opbrengsten van de regeling tot nu toe?
- Welke kansen en bedreiging ziet de commissie voor het borgen en verduurzamen van positieve effecten voor de periode na 2016? Zijn er volgens de commissie aanpassingen en/of extra inspanningen nodig om de regeling ook na 2016 op koers te houden?

Daarnaast heeft het Fonds gevraagd ook aandacht te besteden aan de rol en betekenis van de extra middelen voor cultuureducatie die scholen via de prestatiebox krijgen (€ 10,90 per leerling per jaar). Ook is de evaluatiecommissie verzocht te kijken naar de aansluiting van het leerplankader van het Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling (SLO) op de praktijk.

De commissie heeft zich in haar evaluatie geconcentreerd op de subsidieregeling zelf en is niet om een oordeel gevraagd over het flankerend beleid van het Fonds. Het staat de commissie wel vrij om haar visie te geven en te delen over het beleid van het ministerie van OCW, de provincies en gemeenten, het Fonds en andere bij de uitvoering van de regeling betrokken partijen. De commissie vond dit ook wenselijk gezien het landelijk kader waarvan de regeling een bestanddeel vormt.

Bij haar werkzaamheden heeft de commissie de nadruk willen leggen op de praktijk en niet op het papier. De commissie constateert dat er genoeg zinnige visie is geformuleerd over de waarde van cultuur voor de ontwikkeling van kinderen en de rol die het onderwijs daarbij kan spelen. De scope van deze evaluatie ligt bij de vraag hoe je vanuit die visie cultuureducatie een vaste en blijvende plek kunt geven in het primair onderwijs. Hoe draagt de regeling Cultuureducatie met Kwaliteit ook op de lange termijn aan die ambitie bij?

SAMENSTELLING COMMISSIE

Het Fonds heeft op 1 december 2014 de volgende commissieleden benoemd 5:

- De heer Martin Berendse, directeur Openbare Bibliotheek Amsterdam, tevens voorzitter
- De heer Henk Beerten, oud-wethouder Cultuur en Onderwijs, Nijmegen
- Mevrouw Thea Meijer, voorzitter college van bestuur SPO Utrecht
- De heer Job van Velsen, eigenaar Etuconsult B.V. en projectleider Landelijk Steunpunt Brede Scholen
- Mevrouw Gudrun Beckmann, hoofd Master Kunsteducatie NHL Hogeschool en Hanzehogeschool Groningen

De commissie wordt ondersteund door een (ambtelijk) secretaris, mevrouw Sonaida Euson via Stichting Intermin, Den Haag.

Met deze samenstelling heeft de commissie expertise op de in de opdracht vermelde terreinen: cultuureducatie, primair onderwijs, bestuurlijke verantwoordelijkheden van overheden en monitoren en evalueren.

De commissie is op 1 december 2014 met haar werkzaamheden gestart.

WERKWIJZE

Lezen, luisteren en observeren. Dat is kort gezegd wat de commissie in de periode december 2014 tot en met maart 2015 heeft gedaan.

Zo heeft ze ter voorbereiding op de tussentijdse evaluatie verschillende documenten bestudeerd die door het Fonds ter beschikking zijn gesteld (zie bijlage 1). In december 2014 hebben de gehonoreerde aanvragers in samenwerking met de mede-financierende gemeente of provincie hun activiteiten geëvalueerd. Ook de resultaten hiervan zijn meegenomen in de tussentijdse evaluatie van de commissie. In bijlage 2 staat een overzicht van de 54 gehonoreerde aanvragers.

De commissie vindt het belangrijk om ook zelf vast te kunnen stellen hoe de regeling in de praktijk uitwerkt. Daarom heeft de commissie in een steeds wisselende delegatie van twee leden (en de secretaris) in januari en februari 2015 werkbezoeken afgelegd. Tijdens deze bezoeken is met veel mensen gesproken; met vertegenwoordigers van culturele instellingen, met matchende partners en op enkele locaties ook met professionals uit het onderwijs zelf. Het ging in totaal om 9 werkbezoeken aan gehonoreerde aanvragers die volgens de commissie samen een goed beeld geven van de actuele stand van zaken. De commissie heeft zelf bepaald aan welke instellingen zij een bezoek zou brengen. Bij die keuze heeft ze gelet op de karakteristieken van de verschillende programma's en de geografische spreiding van de te bezoeken programma's over het land. Bijlage 3 bevat een overzicht van deze werkbezoeken.

Daarnaast zijn in de periode januari tot en met maart gesprekken gevoerd met de verantwoordelijke ambtenaren van het ministerie van OCW, vertegenwoordigers van provincies en gemeenten, het Landelijk Overlegorgaan Lerarenopleidingen Basisonderwijs (LOBO), het LKCA, het Fonds en de Onderwijsinspectie.

De leden van de evaluatiecommissie hebben vijf keer gezamenlijk vergaderd op 19 december 2014, 30 januari 2015, 6 maart 2015, 13 maart 2015 en 27 maart 2015. Tijdens deze bijeenkomsten zijn de bevindingen uitgewisseld en besproken en ten slotte vertaald naar de aanbevelingen die in deel 3 van dit rapport staan.

Ten slotte nog dit. Tijdens haar werkzaamheden heeft de commissie geconstateerd dat er op verschillende niveaus een levendig debat wordt gevoerd over cultuur en onderwijs. In dit debat hebben begrippen als 'kunstzinnige vorming', 'cultuuronderwijs' en 'cultuureducatie' een eigen specifieke betekenis en kleuring. De commissie wil met deze evaluatie niet in dit debat treden. De tussentijdse evaluatie gaat over cultuureducatie zoals bedoeld en gedefinieerd in de Deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit in het primair onderwijs Fonds voor Cultuurparticipatie 2013-2016. Wanneer de commissie spreekt over doel(en) of doelstelling(en), dan verwijst ze daarmee naar een of meer van de vier doelstellingen uit deze regeling.

Observaties

Observaties

VOORAF

In dit deel van de evaluatie vat de commissie haar bevindingen samen. Daarbij past bescheidenheid. De commissie heeft in de haar beschikbare tijd 9 van de 54 gehonoreerde aanvragers kunnen bezoeken. Toch meent ze dat onderstaande waarnemingen voor betrokken partijen herkenbaar zullen zijn. Daarmee vormen ze een goede basis voor de aanbevelingen in deel 3 van dit rapport.

De regeling is in technische zin halverwege, maar eigenlijk is pas het eerste volledige schooljaar van Cultuureducatie met Kwaliteit achter de rug 6. In 9 observaties geeft de commissie aan welke zaken haar in het bijzonder zijn opgevallen. Waar mogelijk worden de bevindingen geïllustreerd met citaten uit de gespreksverslagen van de werkbezoeken. Voor een korte beschrijving van de projecten die zijn bezocht, wordt verwezen naar bijlage 4.

HALVERWEGE IN 9 OBSERVATIES

1. Succes hangt af van betrokkenheid, inzet en enthousiasme

Op veel plaatsen in Nederland werken mensen met hart en ziel om van cultuureducatie een succes te maken. Dit is zeker niet vanzelfsprekend, al helemaal niet in een tijd waarin zowel in de culturele sector als in het onderwijs budgetten onder druk staan, het verloop hoog is en er desondanks steeds meer wordt gevraagd van professionals. De commissie stelt vast dat het succes van de regeling op de eerste plaats het succes van mensen is. De betrokkenheid, de inzet en het enthousiasme van de partijen en individuen die bij de uitvoering van de regeling zijn betrokken, maken het verschil. Andersom heeft de regeling ervoor gezorgd dat er ook tijdens de afgelopen jaren van bezuinigingen op cultuur aandacht is gebleven voor cultuureducatie in het onderwijs.

*'We praten ook met schoolbesturen en zij zijn dan ook echt een gesprekspartner aan tafel.
De meest wenselijke situatie is een convenant met de school en de gemeente.'*

Werkbezoek aan Vrijdag in Groningen

2. Toenemende aandacht voor de vormende waarde van cultuur

De commissie constateert een toenemende aandacht voor de vormende waarde van cultuur. Cultuureducatie is een van de speerpunten in het landelijk cultuurbeleid. Ook in het onderwijs groeit het besef dat goed cultuuronderwijs van belang is voor de brede en persoonlijke ontplooiing van kinderen tot creatieve en kritische burgers. De klas is bij uitstek de plek waar kinderen artistieke en culturele ervaringen kunnen opdoen. De afgelopen jaren lag in het onderwijs de nadruk meer op taal en rekenen, en kreeg cultuureducatie minder prioriteit. De commissie constateert dat het debat over cultuureducatie en cultuurparticipatie onverminderd levendig is, zoals ook blijkt uit verschillende rapporten en documenten die hierover zijn verschenen. Zonder volledig te willen zijn, noemt de commissie hier het advies van de Onderwijsraad en Raad voor Cultuur Cultuureducatie: Leren, creëren, inspireren! (28 juni 2012), De Cultuurverkenning van de Raad voor Cultuur (juni 2014), het rapport Gescheiden werelden? van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en de recente strategische verkenning van cultuureducatie en cultuurparticipatie Cultuur in de kanteling van het LKCA (maart 2015). Over wat toekomstgericht onderwijs precies is en wat de snel veranderende maatschappij vraagt aan kennis en vaardigheden, is staatssecretaris Dekker eind 2014 een dialoog begonnen met leerlingen, leraren, ouders, scholen en andere belangstellenden (Onderwijs 2032).

‘Sommige scholen leggen de nadruk liever op het ontwikkelen van vaardigheden. Bijvoorbeeld: Om muziek te kunnen maken is het raadzaam om ook muzieknoten te leren lezen. Wij stimuleren de school ook die vaardigheden in een breder perspectief te plaatsen. Wat kan een leerling met die vaardigheden doen?’

Werkbezoek aan de Kunstbalie in Tilburg

Bij deze ontwikkeling past naar de mening van de commissie een integrale benadering van cultuureducatie als onderdeel van een bredere visie op (de ontwikkeling van) onderwijs. Dit vraagt om een structurele en langdurige aanpak van cultuureducatie. In dat verband heeft de commissie met grote interesse kennis genomen van het op 16 december 2013 verschenen 'Bestuurlijk Kader Cultuur en Onderwijs'. In dit convenant voor de periode 2013 – 2023 spreken de minister en staatssecretaris van OCW, de gedeputeerden van de provincies, colleges van burgemeester en wethouders en de PO-raad samen af om 'stabiele randvoorwaarden voor goed cultuuronderwijs' te realiseren. De commissie meent dat dit convenant grote strategische betekenis heeft voor de toekomst van cultuureducatie in het onderwijs.

‘Goed cultuuronderwijs vergt een lange adem en commitment van alle betrokken actoren. We willen daarom met dit bestuurlijk kader Cultuur en Onderwijs onze inspanningen voor en langere periode vastleggen.’

Bestuurlijk Kader Cultuur en Onderwijs, december 2013

3. Kortdurende impulsen en gescheiden geldstromen

In het beleid tot nu toe ligt de nadruk op het bevorderen van de kwaliteit van cultuureducatie en de samenwerking tussen culturele instellingen en scholen via tijdelijke en kortdurende impulsregelingen. Al in de periode 2001 -2008 gaven gemeenten en provincies met het Actieplan Cultuurbereik en meer in het bijzonder met de Regeling versterking cultuureducatie binnen het primair onderwijs 2004 – 2007 een impuls aan de samenwerking tussen cultuur en onderwijs. Die inzet kreeg een vervolg in het Programma Cultuurparticipatie 2009 – 2012. De huidige deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit wil de eerdere impulsen door gemeenten en provincies verdiepen en een structurele omslag bereiken. Toch is ook deze regeling nog steeds tijdelijk van aard. De commissie merkt bovendien op dat cultuureducatie in het onderwijs in het kader van de deelregeling vanuit verschillende geldstromen wordt gefinancierd die bovendien van elkaar gescheiden zijn. Naast het geld van de rijksoverheid, gaat het om matchingsgeld van provincies en gemeenten en daarnaast een rijksbudget per leerling dat aan de prestatiebox van het primair onderwijs wordt toegevoegd. Daarnaast zijn er lokaal en regionaal vaak ook nog allerlei (kortdurende) subsidies gericht op dit doel. Uit gesprekken met enkele ambtelijke vertegenwoordigers namens hun eigen provincie en de VNG concludeert de commissie dat zij continuïteit van beleid op het gebied van cultuureducatie van groot belang vinden. Bovendien pleiten zij ervoor om in de landelijke regeling zo veel mogelijk ruimte te laten voor maatwerk en ontschotting van budgetten, zodat kan worden aangesloten bij specifieke omstandigheden of uitdagingen die regionaal of lokaal spelen.

‘Wat ook speciale aandacht verdient, is het feit dat scholen “moe worden” van al die impulsen. Projecten lopen maar kort, voor een periode van 2 tot 4 jaar.’

Werkbezoek Stadkamer in Zwolle

'De implementatie moet echt nog landen. Misschien hebben we wel 10 jaar nodig. Het bestuurlijk kader is ook voor 10 jaar.'

Gesprek met ambtelijke vertegenwoordigers namens de VNG

4. Grote diversiteit in programma's

De programma's die vanuit de regeling Cultuureducatie met Kwaliteit worden gesubsidieerd, zijn heel verschillend. De regeling laat ruimte voor invulling op maat. De diversiteit die daarvan het gevolg is, hangt bijvoorbeeld samen met verschillen tussen stad en landelijk gebied, de zeer verschillende uitgangssituaties van programma's, de vraag wie de penvoerder is en de wensen van de betrokken scholen. Hierna zoomt de commissie op een aantal verschillen in.

Allereerst ziet de commissie verschillen waar het gaat om de samenwerkingspartners en de verbinding tussen cultuur en onderwijs. Welke partners meedoen, hangt mede af van de situatie bij de start van een programma. Op welke bestaande samenwerkingsverbanden is voortgebouwd? Welke culturele partnerinstellingen zijn lokaal of regionaal aanwezig? De commissie constateert dat de culturele sector en het onderwijs de afgelopen jaren steeds beter zijn gaan samenwerken. Ze ziet oprechte belangstelling over en weer met een toegenomen betrokkenheid van het onderwijs bij de voorbereiding en uitvoering van de plannen als resultaat. Die positieve energie biedt kansen om de rol van het onderwijs de komende jaren verder uit te bouwen. Meer hierover bij punt 5.

Ook bereik en ambitieniveau variëren. Doel van sommige projecten is om zoveel mogelijk scholen te bereiken. Andere projecten richten zich eerst op een kleinere setting, bijvoorbeeld op deelname van enkele pilotscholen. Bij gebleken succes wordt daarna uitgebreid naar meer scholen. Iedereen is er over het algemeen van doordrongen dat het enthousiasmeren van scholen bij voorkeur op een vraaggerichte manier moet gebeuren. Tegelijkertijd constateert de commissie dat culturele instellingen het soms lastig vinden echt inhoud te geven aan zo'n vraaggerichte aanpak. Er lijkt steeds vaker een 'derde weg' te ontstaan: de dialooggerichte aanpak. Daarbij leidt de dialoog tussen school en culturele instelling tot uiteindelijk resultaat.

'De behoefte van de school staat centraal. Niemand heeft de wijsheid in pacht, we delen wat we weten met elkaar en we leren van elkaar.'

Werkbezoek Cultuurmij Oost in Arnhem

Wel valt op dat de belangstelling en betrokkenheid vanuit het onderwijs verschilt. Met uitzondering van pioniers en pilotscholen, stellen scholen zich over het algemeen niet vanzelfsprekend op als medebepalende partner. De initiatieven en activiteiten ontstaan vooral vanuit de culturele instellingen en niet of nauwelijks vanuit de scholen. Of een school actief is, hangt in sterke mate af van de bevoegdheid en inzet van een directeur, interne cultuurcoördinator (ICC-er) of leraar. Ten derde verschilt de organisatievorm van de programma's. Soms is een bestaande culturele instelling de penvoerder van het project. Op andere plekken is een consortium van verschillende (bestaande) instellingen de aanvrager. Op andere plekken (bijvoorbeeld Overijssel) is een organisatie van buiten de eigen provincie aangetrokken als penvoerder, als onafhankelijke partij die boven instellingen staat.

'We hadden per post, e-mail en telefonisch 180 scholen in Rotterdam benaderd voor deelname aan het programma. Uiteindelijk haakten slechts 5 scholen aan.'

Werkbezoek Museum Rotterdam

Ook biedt de regeling ruimte om een keuze te maken voor een of meer van de vier doelstellingen van de regeling. Het is niet altijd duidelijk op grond waarvan deze keuze is gemaakt. Dat kan te maken hebben met het feit dat culturele instellingen de wensen of behoeften van het onderwijs niet kennen. De commissie constateert dat er vooral is ingezet op het ontwikkelen van (nieuwe) doorgaande leerlijnen en deskundigheidsbevordering van leraren en medewerkers van culturele instellingen en minder op de andere twee doelstellingen van de regeling.

Op de vijfde plaats ziet de commissie ook inhoudelijke verschillen tussen projecten. Daarbij is niet altijd duidelijk op welke manier de gekozen aanpak aansluit bij de startsituatie. Soms wordt er ingezet op bepaalde disciplines (beeldende kunst, erfgoed, muziek, drama of dans), soms ligt de nadruk op het aanbod van kunstconfrontaties aan kinderen in combinatie met lessen op scholen en soms ligt het accent juist op het ontwikkelen van talenten en vaardigheden van kinderen. Vaak speelt in projecten de vraag in hoeverre leraren in staat (zouden moeten) zijn om zelf (alle) facetten van cultuureducatie te verzorgen of dat daarvoor toch de inzet van vakleraren gewenst is. Natuurlijk is de aanwezige culturele infrastructuur ook bepalend voor het antwoord op de vraag welke inhoudelijk keuzes in projecten kunnen worden gemaakt.

Ten slotte verschilt ook de rol die gemeenten en provincies spelen in het stimuleren en borgen van cultuureducatie in het onderwijs. Die rol hangt logischerwijze samen met de (politieke) prioriteit die overheden aan dit beleidsthema geven ⁷. Er is één provincie die het standpunt inneemt dat cultuureducatie niet tot de taken van de provincie behoort en die ervoor heeft gekozen niet aan de regeling mee te doen. In dat geval ontstaat de situatie dat culturele instellingen (en scholen) moeten roeien met de riemen die zij hebben. Daarbij valt het op dat in het ene gebied instellingen ondanks de (financiële) tegenslagen en beperkende omstandigheden er alsnog in slagen binnen de mogelijkheden goede dingen voor elkaar te krijgen, terwijl het op andere plekken met vergelijkbare uitgangspunten vastloopt. Met het oog hierop ziet de commissie de regeling en het bestuurlijk kader als belangrijk randvoorwaarden voor het benodigde bestuurlijke commitment van rijk, provincie en gemeenten en het beschikbaar houden van regionale en lokale matchingsgelden die ook in de toekomst nodig blijven voor het borgen van cultuureducatie in het onderwijs.

5. Beperkte rol van scholen

Doel van de deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit is het versterken van cultuureducatie in het onderwijs. Dat vraagt van scholen dat zij tijd en energie investeren in het realiseren van een visie op cultuureducatie en in gezamenlijke plannen met de culturele instellingen om deze visie te vertalen naar activiteiten. Zoals al eerder aangestipt, valt het de commissie op dat scholen, op een enkele uitzondering na, vrijwel nergens 'in the lead' zijn. Dat zou te maken kunnen hebben met het feit dat de regeling primair is gericht op de culturele sector en niet toestaat dat scholen penvoerder zijn. Als er iets georganiseerd wordt, dan is dat nog geregeld meer *voor* het onderwijs, dan *met* het onderwijs. In veel plaatsen investeerden culturele instellingen al bij de start van de regeling in het opbouwen van een (goede) relatie met scholen. In andere regio's zijn scholen pas in tweede instantie benaderd, nadat de culturele partners de plannen al hadden voorbereid. Tijdens de werkbezoeken gaven culturele instellingen vaak aan veel tijd en energie te hebben gestoken in het betrekken van scholen bij programma's, terwijl scholen soms juist aangaven erg laat benaderd te zijn om deel te nemen.

'Het verloop van het personeel binnen de scholen is soms zo groot, (...). Met het vertrek van een bepaalde leraar ontstaat dan vaak ook een leemte in draagvlak voor Cultuureducatie met Kwaliteit of een gat in de kennis (...). Een frustratie is dat er geen aanwijsbare oorzaak is, het is een samenloop van verschillende omstandigheden.'

Werkbezoek Kunstkwartier – Cultuurcontact in Helmond

⁷ | De commissie denkt hierbij ook aan de mogelijke gevolgen van de collegeonderhandelingen in de verschillende provincies voor de budgetten die beschikbaar zijn voor cultuureducatie

Toch constateert de commissie dat, hoewel er veel op het onderwijs afkomt, het besef bij scholen groeit dat cultuureducatie een belangrijk fundament is van goed onderwijs. Het is belangrijk dat het proces om cultuur op de onderwijsagenda te krijgen, de komende jaren door de bestuurders wordt voortgezet, zowel op rijksniveau als op het niveau van provincie en gemeente.

6. Veel papierwerk

De commissie heeft met waardering kennis genomen van de ingediende aanvragen en tussentijdse evaluatie van de aanvragers. Hieruit blijkt dat de instellingen grondig te werk gaan bij het informeren van het Fonds over de planvorming en de geboekte resultaten. Tegelijkertijd constateert de commissie dat de voorbereiding, implementatie en uitvoering van de deelregeling veel papierwerk en overleg met zich meebrengt. Ook de jaarlijkse verantwoording en de gesprekken daarover kosten relatief veel tijd. De commissie vraagt zich af of het mogelijk is om de administratieve drukte te verlichten.

Inherent aan een tijdelijke regeling zijn de relatief korte cycli waarin plannen gemaakt, uitgevoerd en geëvalueerd moeten worden. De commissie begrijpt de behoefte aan inzicht in voortgang en resultaten. Tegelijkertijd hebben de culturele instellingen tijd nodig om die resultaten überhaupt te kunnen boeken. De commissie vermoedt dat de aard van het aanvraagformulier van de deelregeling van invloed is geweest op de plannen die door de culturele instellingen zijn ingediend.

'Het indienen van de aanvraag was veel werk. Het gaat om veel geld, dan wil je er als subsidiegever ook goed zicht op houden (...). Dat begrijp ik wel. Maar nogmaals, het is erg veel werk.'

Werkbezoek Mocca in Amsterdam

In sommige plannen ligt veel nadruk op het kwantitatieve bereik van scholen, leraren of leerlingen, terwijl er op het gebied van kwaliteit minder duidelijke doelen worden gesteld. Dit geldt in sommige gevallen ook voor de ambitie om in vier jaar tijd binnen de huidige deelregeling door te groeien naar een bepaald aantal scholen. In de ogen van de commissie neigt dit naar een accentverschuiving van 'met kwaliteit' naar 'met kwantiteit'.

7. Rolverdeling van het Fonds en het LKCA

Het valt de commissie in het algemeen op dat betrokken partners veel waardering hebben voor de betrokkenheid van het Fonds bij het opstarten en uitvoeren van projecten. Ook blijkt er vanuit de praktijk behoefte aan ondersteuning door het LKCA. Tegelijkertijd ontbreekt soms nog een voldoende helder beeld van de rollen van het Fonds en het LKCA. Uit de gevoerde gesprekken komt naar voren dat de rolverdeling tussen beide instituten soms onduidelijk is. Op het moment dat de projectuitvoering om wat voor reden dan ook moeizaam verloopt en instellingen behoefte hebben aan praktische hulp, weet men nog niet goed bij wie men met vragen terecht kan. Op dit punt zou een concreter ondersteuningsaanbod behulpzaam kunnen zijn.

In dit verband vraagt de commissie zich af of Cultuureducatie met Kwaliteit vooral als een subsidieregeling of nog veel meer als een programma moet worden gezien. Het antwoord op die vraag is relevant voor de rolopvatting, de taken en de activiteiten van OCW, LKCA en het Fonds. Bij een (subsidie)regeling ligt de nadruk meer op cyclische toetsing, monitoring en (financiële) controle. Een programma vraagt om een 'lange adem', met de nadruk op regie, advies, bemiddeling, kennisontwikkeling en kennisdeling.

8. Veel energie gestoken in ontwikkelen van doorgaande leerlijnen

Doorgaande leerlijnen zijn een belangrijke voorwaarde voor goede cultuureducatie. Daarbij gaat het om de uitwerking per leerjaar van wat een kind moet kennen en kunnen aan het eind van de schoolperiode, de plaats van cultuur in andere vakken en de aansluiting tussen primair en voortgezet onderwijs en tussen binnen schools en buitenschools. Het ontwikkelen van doorgaande leerlijnen is één van de doelstellingen van de deelregeling. Het ontwerpen van leerlijnen voor kunst- en cultuureducatie neemt in alle plannen, zo heeft de commissie ervaren, een belangrijke plaats in. Tijdens de gesprekken, en na lezing van de tussentijdse evaluaties, blijkt het ontwikkelen van leerlijnen ook in de praktijk de nodige tijd te vragen. De commissie heeft veel variaties van ontwikkelde

leerlijnen gezien, in boekvorm, als kalender, poster of gedeeltelijk gedigitaliseerd. Tegelijkertijd constateert ze dat de doorgaande leerlijnen vaak niet fundamenteel van elkaar verschillen. Wel wordt overal gezocht naar maatwerk, afgestemd op de behoeften en wensen van de scholen in de betreffende regio. De commissie constateert dat het begrip 'doorgaande leerlijn' zeer verschillend wordt uitgelegd. De ontwikkelde leerlijnen voor langere tijd sluiten (soms) aan bij het SLO leerplankader ⁸. Er zijn ook doorgaande leerlijnen ontwikkeld voor kortere lesperiodes van een aantal weken. Soms gaat het om een reeks van lessen. De commissie wijst in dit verband op de ruime definitie van doorgaande leerlijnen. Ook benadrukt ze dat het leerplankader van het SLO verscheen in juni 2014 toen de culturele instellingen de aanvraag voor deze deelregeling al hadden ingediend. Tijdens de werkbezoeken is het de commissie ook duidelijk geworden dat het vooral de culturele instellingen zelf zijn die de (nieuwe) doorgaande leerlijnen voor de scholen ontwikkelen. De culturele instellingen proberen scholen te verleiden om mee te doen. Dat lukt nog niet overal, zo blijkt uit de gesprekken die de commissie heeft gevoerd, en de vraag is of deze aanpak werkt. De verwachtingen die culturele instellingen en scholen van het ontwikkelen van leerlijnen hebben, blijken soms te verschillen. Op verschillende plaatsen zijn voorzichtige aanzetten gedaan om te komen tot de implementatie van de doorgaande leerlijnen, maar dat is zeker nog niet bij alle programma's het geval. De commissie ziet in dat voor een goede lokale invulling meer tijd nodig is.

'Wij deden al mee met de Meerkunstroute (het kunstmenu van De Meerpaal in Dronten), alleen bestond de Meerkunstroute vooral uit veel losse dingen (ad hoc). Wij wilden als school graag een doorgaande leerlijn voor Erfgoed, zodat de kinderen weten waar ze vandaan komen en wie zij zijn. Iets dat niet alleen houvast bood, maar ook een verbinding zou kunnen maken tussen het poldergebied en de kinderen. Waarin ook de vaardigheden en competenties van de 21ste eeuw een plek zouden kunnen krijgen.'

Werkbezoek De Kubus – De Culturele Haven in Lelystad

9. Weinig aandacht voor cultuureducatie in opleidingen en nog te weinig betrokkenheid van de opleiders

Het succes van cultuureducatie wordt voor een belangrijk deel bepaald door houding, kennis en vaardigheden van de man of de vrouw voor de klas. Hoewel veel projecten aansluiten bij de doelstelling van deskundigheidsbevordering van de leraar, constateert de commissie dat de opleidingen nauwelijks betrokken zijn bij de verschillende programma's. Tijdens de werkbezoeken gaven projectleiders aan hoe lastig het soms is om Pabo's en kunstvakopleidingen bij programma's te betrekken. In het curriculum van Pabo's is slechts summier of binnen enkele minors aandacht voor de kerndoelen kunstzinnige oriëntatie. Pabo's werken voor de kwaliteit van cultuureducatie binnen hun opleiding bovendien amper samen met het kunstvakonderwijs. De commissie kwalificeert dit overigens niet als onwil, maar constateert dat de Pabo's zo in beslag zijn genomen door eisen voor taal en rekenen, dat cultuureducatie op dit moment weinig urgentie heeft. Deze constatering overstijgt de reikwijdte van de regeling en vraagt om aanvullende actie in landelijk verband.

'Het curriculum is (...) van buitenaf geformuleerd, door de overheid ontwikkeld.(...) Door de druk op taal en rekenen, zijn kunstzinnige oriëntatie en cultuureducatie onbeschreven gebleven. (...)'

Gesprek met het LOBO

'Er worden kansen gemist wanneer kunstvakopleidingen en Pabo's niet bij deze ontwikkeling worden betrokken.'

Werkbezoek Cultuurmij Oost in Arnhem

8 | In juni 2014 heeft SLO een leerplankader voor kunstzinnige oriëntatie ontwikkeld, inclusief leerlijnen voor de vier kunstzinnige vakdisciplines beeldend, dans, drama en muziek. Cultureel erfgoed is binnen deze leerlijnen geïntegreerd.

Aanbevelingen

A white graphic of a hand holding a sign that says 'Aanbevelingen'. The sign is tilted and the text is written in a bold, sans-serif font. The hand is also white and appears to be holding the sign from the bottom right.

Aanbevelingen

VOORAF

In het laatste deel van dit rapport geeft de commissie allereerst antwoord op de eerste twee vragen die in het kader van de opdracht door het Fonds aan haar zijn gesteld:

1. Gaat het met de uitvoering van de regeling de goede kant op?
2. Wordt er in de ogen van de commissie voldoende voortgang geboekt?

Daarna richt de commissie haar blik op de toekomst door beantwoording van de laatste vraag van het Fonds:

3. Welke kansen en bedreiging ziet de commissie voor het borgen en verduurzamen van positieve effecten voor de periode na 2016? Zijn er volgens de commissie aanpassingen en/of extra inspanningen nodig om de regeling ook na 2016 op koers te houden?

1. Uitvoering van de regeling

De commissie is van mening dat het met de uitvoering van de regeling de goede kant op gaat en dat de richting klopt. De belangrijkste kanttekeningen van de commissie zijn dat de inspanningen om tot deze resultaten te komen gedurende de eerste twee jaar vooral zijn verricht door de culturele instellingen. Scholen zijn meestal pas in tweede instantie benaderd. De betrokkenheid van scholen hangt vaak af van de individuele motivatie van schoolbesturen, directies en leraren. Gevolg is dat veel kinderen nog niet worden bereikt. Gelet op de relatief bescheiden omvang van de beschikbare budgetten en de stevige kwalitatieve ambitie van de regeling, is dat in dit stadium van ontwikkeling begrijpelijk. In de verdere toekomst moet de ambitie volgens de commissie echter verder reiken: de ontwikkeling van een landelijk programma dat alle kinderen bereikt ⁹.

2. Voortgang en opbrengsten

Het beeld van de voortgang is divers. Vaak zijn opbrengsten zichtbaar. Een mooi resultaat, zeker gezien de korte periode dat het programma op dit moment loopt. In een aantal gevallen is de start wat moeizamer geweest, is veel energie in planvorming, afstemming en voorbereiding gestoken, maar zijn de opbrengsten tot nu toe nog onvoldoende. Dat kan volgens de commissie te maken hebben met de wat zwaar aangezette aandacht voor de ontwikkelingen van leerlijnen (doelstelling 1). Daardoor zijn de uitvoeringsorganisaties nog te weinig toegekomen aan het samenwerken met de grote groep scholen die nog helemaal niet bij het programma zijn betrokken. De opbrengsten zijn vooralsnog dan ook vooral in kwalitatieve termen te omschrijven. Op dat punt ziet de commissie voldoende interessante ontwikkelingen. Voor de periode 2015 - 2016 en de daaropvolgende periode ziet de commissie de verbreding van de aanpak naar en eigenaarschap van een groter aantal scholen als het belangrijkste aandachtspunt. Zo kunnen nog meer kinderen worden bereikt.

3. Blik op de toekomst

De laatste vraag van het Fonds heeft de commissie uitgedaagd om verder te kijken en de contouren te schetsen van een toekomstig bestel. Een bestel waarbij cultuureducatie een basisvoorziening is, stevig ingebed in de visie, organisatie en deskundigheid van de school. De pijlers van dat bestel zijn een langdurige aanpak met duurzame financiële inzet, een kwaliteitsimpuls in het onderwijs én commitment van betrokken partijen met een stevige regie op landelijk niveau. Binnen deze aandachtsgebieden onderscheidt de commissie de volgende zeven aanbevelingen:

⁹ | Daarbij geeft de commissie in overweging de regeling open te stellen voor aanvragers uit het hele Koninkrijk, dus inclusief de BES-eilanden.

LANGDURIGE AANPAK EN EEN DUURZAME FINANCIËLE INZET

Aanbeveling 1: maak de ommezwaai van 'nice' naar 'need'

Het belang van cultuureducatie voor de ontwikkeling van kinderen kan volgens de commissie onmogelijk worden onderschat. De individuele en maatschappelijke waarde van cultuureducatie voor alle kinderen wordt steeds breder onderkend. Goed cultuuronderwijs biedt de basis voor kritische en creatieve burgers die met onzekerheid, complexiteit en nieuwe uitdagingen om weten te gaan. Die zich in andere mensen, opvattingen en ervaringen kunnen verplaatsen. Die onbevooroordeeld kunnen waarnemen en eigen ervaringen via verschillende media met anderen kunnen delen. Zo bezien is goed cultuuronderwijs geen luxe voor voorbeeldscholen, geen stimulerend project of fraaie omlijsting van het schoolse alledaagse. Cultuureducatie is niet 'nice', maar 'need', ofwel basis én noodzaak voor toekomstgericht leren en opleiden. De commissie pleit voor een gedeelde verantwoordelijkheid van alle actoren voor goed cultuuronderwijs. Overheden, scholen en culturele instellingen besluiten dan gezamenlijk in een 'dialogoog gestuurd proces' over inhoud en financiering van cultuureducatie. Daarbij zal het onderwijs (nog) meer moeten worden aangemoedigd om zelf verantwoordelijkheid te nemen. Ook de rol van schoolbesturen is hierbij van belang. Dat kan volgens de commissie bijvoorbeeld door (samenwerkingsverbanden van) scholen ook de rol van aanvrager te gunnen. Dit gebeurt al bij het flankerend beleid bij de regeling. Deze aanpak zou dus verder uitgebreid moeten worden.

Aanbeveling 2: sluit aan bij het Bestuurlijk Kader Cultuur en Onderwijs

Cultuureducatie met Kwaliteit is een kwestie van lange adem. In plaats van een tijdelijke projectmatige aanpak, pleit de commissie daarom voor een structurele aanpak met een langere looptijd. Bundel energie, inzet en geld van partijen en maak ze mede-eigenaar van het gezamenlijke resultaat. Dat kan door aan te sluiten bij het Bestuurlijk Kader Cultuur en Onderwijs dat een looptijd heeft tot en met 2023. Het kader borgt de samenwerking en het commitment van diverse bij cultuureducatie in het onderwijs betrokken partijen, ook op langere termijn. Daarnaast schept het goede condities voor het bundelen van onderwijs- en cultuurmiddelen op de verschillende bestuurlijke niveaus tot een gezamenlijke en duurzame financiering. Door de focus op de langere termijn krijgen scholen en culturele instellingen meer tijd en armslag om resultaten te boeken. Er zijn inmiddels voldoende goede praktijkvoorbeelden voorhanden die anderen kunnen inspireren en waarvan kan worden geleerd. De commissie beveelt aan dat het ministerie van OCW en het Fonds de bestuurlijke agenda van het kader vertalen naar een uitvoeringsplan, de bestuurlijke samenwerking verbreden en zo cultuureducatie op de agenda van betrokken partijen houden. Als dat lukt, kan Cultuureducatie met Kwaliteit uitgroeien tot een basisvoorziening voor het onderwijs.

Aanbeveling 3: zorg voor een goede en gezonde culturele infrastructuur

Goede cultuureducatie kan niet zonder een rijke culturele omgeving. Het heeft geen zin om te investeren in cultuureducatie als we tegelijkertijd de culturele infrastructuur verwaarlozen. Daarom pleit de commissie ook op dit punt voor het aansluiten bij het Bestuurlijk Kader Cultuur en Onderwijs. Overheden die het convenant ondertekenen, maken afspraken met de door hen gesubsidieerde culturele instellingen over de faciliteiten die nodig zijn voor culturele ontwikkeling van kinderen. Zowel op school, als in de culturele infrastructuur daarbuiten (denk aan een bibliotheek, theater en kunstencentrum).

KWALITEITSIMPULS IN HET ONDERWIJS

Aanbeveling 4: veranker cultuureducatie in het schoolplan

Ter bevordering van het eigenaarschap en de verantwoordelijkheid van scholen voor cultuureducatie, adviseert de commissie bij het verlengen van de deelregeling en het aansluiten bij het bestuurlijk kader, cultuureducatie (inhoudelijk) te verankeren in het schoolplan. Bovendien zou de Inspectie expliciet kunnen kijken naar hoe cultuuronderwijs is ingebed in de visie en werkwijze van scholen, zodat dit geen 'vrijblijvende exercitie' is. Schoolplannen worden gemaakt voor een periode van vier jaar. De eerste mogelijkheid om dit te doen is dus het schoolplan van 2019. De commissie adviseert de komende jaren, als onderdeel van het onder 2. genoemde uitvoeringsplan, een aanpak uit te werken waarbij het schoolplan het vertrekpunt is van het vormgeven van cultuureducatie op school en de onderbouwing biedt voor de aanvraag van subsidie. In het jaarverslag van de school of door het schoolbestuur zou de besteding van de middelen en de opbrengsten die daarvan het gevolg zijn, moeten worden verantwoord.

Aanbeveling 5: verleg het accent naar de implementatie van leerlijnen

Met de landelijke kaders en het tot nu toe ontwikkelde materiaal is er een ruime basis voor doorgaande leerlijnen ontwikkeld. Volgens de commissie zou in de lopende periode binnen de regeling het accent dan ook meer moeten komen te liggen op een goede lokale invulling van de leerlijnen met gebruikmaking van de mogelijkheden en culturele infrastructuur ter plaatse. De opbrengst zou bovendien beter zichtbaar gemaakt kunnen worden. De commissie adviseert daarom om de leerlijnen die al ontwikkeld zijn op een website te publiceren. Zo wordt voorkomen dat het wiel steeds opnieuw wordt uitgevonden. Het Fonds en het LKCA kunnen op korte termijn samen zo'n website ontwikkelen. Uiteindelijk doel is om integrale en samenhangende lesprogramma's te ontwikkelen die meer zijn dan incidenteel lesaanbod. Hiervoor is deskundigheid (bij leerkrachten, schooldirecties en culturele instellingen) en een duurzame samenwerking tussen scholen en culturele sector van belang. Deze twee doelstellingen mogen volgens de commissie de komende tijd meer aandacht krijgen.

Aanbeveling 6: betrek Pabo's en kunstvakopleidingen bij Cultuureducatie met Kwaliteit

Deskundige leraren zijn als 'cultuurdragers' een voorwaarde om op langere termijn de aandacht voor kunst en cultuur in het onderwijs te (waar)borgen. Het is belangrijk om opleidingen meer te betrekken bij de regeling. De commissie stelt daarom voor om op korte termijn in aanvulling op het bestuurlijk kader van de overheden een convenant van hen te sluiten met Pabo's en kunstvakopleidingen. Zo moet snel in de vereiste scholing van zittende en aankomende leraren, schoolleiders, maar ook van educatieve medewerkers van culturele instellingen worden voorzien. Voor de langere termijn dienen de geformuleerde kerndoelen volgens de commissie een nadrukkelijker plaats te krijgen in de curricula van scholen, Pabo's, kunstvakopleidingen en van de aanbieders van bij- en nascholing van leraren. Hier is volgens de commissie ook een duidelijke rol weggelegd voor de Onderwijsinspectie. Naast een basisprogramma kunstzinnige oriëntatie bieden Pabo's specialisaties aan. Landelijk moeten er voldoende kwalitatief hoogstaande specialisaties voor kunstzinnige oriëntatie (vanuit de verschillende kunst disciplines) en geïntegreerd cultuuronderwijs komen. Hiervoor zou volgens de commissie een samenwerking met het kunstvakonderwijs op zijn plek zijn. Ook de dialooggerichte samenwerking met culturele instellingen moet onderdeel zijn van de (na)scholing van leerkrachten.

COMMITMENT EN TAAKVERDELING

Aanbeveling 7: zorg voor een heldere taakverdeling en bundel de krachten

Een heldere taakverdeling tussen landelijke partijen die actief zijn op het gebied van onderwijsbeleid en cultuureducatie is nodig. Waar mogelijk, moeten krachten worden gebundeld. Hierbij denkt de commissie aan het ministerie van OCW, de Onderwijsinspectie, de PO-Raad, het SLO, het Fonds en het LKCA. Een heldere taakverdeling en goede afstemming tussen de landelijke partners dragen bij aan het succes van het programma. Hierbij denkt de commissie bijvoorbeeld aan de rollen van het Fonds ('stimuleren met subsidie') en het LKCA ('faciliteren met kennis'). De kennis en expertise van het Fonds en het LKCA zouden meer gebundeld én op maat voor de praktijk beschikbaar moeten komen, in lijn met de verbreding van (subsidie)regeling naar programma. De commissie nodigt het Fonds en LKCA uit om dit uit te werken in een intensief samenwerkingsverband met als doel de regionale en lokale processen te stimuleren en te versnellen. In andere sectoren is een vergelijkbare aanpak al succesvol gebleken ¹⁰.

10 | De commissie denkt bijvoorbeeld aan de Taskforce Jeugdwerkloosheid.

11 | Brief van OCW, 24 oktober 2014.

12 | De brief van 24 oktober 2014 'Impuls muziekonderwijs' van minister Bussemaker en staatssecretaris Dekker aan de Tweede Kamer.

NAWOORD

Ten slotte nog dit. Met de aanbevelingen die de commissie doet, wil zij de plek van cultuureducatie in het onderwijs verstevigen. Uiteindelijk doel is om van cultuureducatie een basisvoorziening te maken zodat alle kinderen in Nederland via het onderwijs met cultuur kunnen worden bereikt. Dat vraagt bijvoorbeeld om meer bestuurlijke verbinding, inbedding van cultuureducatie in het schoolplan en meer aandacht voor cultuureducatie in de opleidingen van leraren. Op het gebied van de ontwikkeling van het muziekonderwijs ¹¹ ziet de commissie een vergelijkbare beweging met deels dezelfde elementen. De extra inspanning die de komende jaren voor het muziekonderwijs wordt geleverd, ziet de commissie als een uitgelezen kans om muziek en, in het verlengde daarvan, ook andere culturele disciplines een vaste plek te geven in het onderwijs. ¹² De commissie roept OCW en het Fonds dan ook op om te bekijken hoe deze impuls als 'hefboom' kan fungeren om cultuureducatie een vaste plek te geven in het onderwijs.

Bijlagen

Bijlagen

1. BRONNEN

Voor de tussentijdse evaluatie van de deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit voor het primair onderwijs Fonds voor Cultuurparticipatie 2013-2016, zijn door het Fonds voor Cultuurparticipatie de hiernavolgende gegevens en documenten beschikbaar gesteld en door de commissie gelezen:

- De opdracht aan de commissie voor de tussentijdse evaluatie van de Deelregeling Cultuureducatie in het primair onderwijs Fonds voor Cultuurparticipatie 2013-2016, van 1 december 2014 van het bestuur van het Fonds voor Cultuurparticipatie voorzien van de bijlagen: 1) Overzicht 54 gehonoreerde culturele instellingen, 2) Het kader voor de evaluatie van de regeling Cultuureducatie met Kwaliteit, van het Fonds voor Cultuurparticipatie en 3) de brief betreffende de tussentijdse evaluatie aan de 54 gehonoreerde culturele instellingen van het Fonds voor Cultuurparticipatie van oktober 2014
- De 'plananalyse aanvragen matchingsregeling Cultuureducatie met Kwaliteit 2013-2016, rapportage voor het Fonds van Cultuurparticipatie', een publicatie van het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA), Utrecht juni 2013;
- De (beschikbare) verslagen van de voortgangsgesprekken die het Fonds voor Cultuurparticipatie met de gehonoreerde aanvragers en met de gemeenten en/of de provincies heeft gevoerd in de perioden: najaar 2013, voorjaar 2014 en najaar 2014;
- De zelfevaluaties van de 54 gehonoreerde aanvragers;
- De brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal 'Impuls Cultuuronderwijs' (muziek impuls) van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 24 oktober 2014;
- 'Het Bestuurlijk kader Cultuur en Onderwijs' (convenant voor de periode 2013 - 2023) van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, de PO-Raad, de gedeputeerde Cultuur van provincies, namens de colleges van Burgemeester en Wethouders de wethouder van Onderwijs en de wethouder Cultuur van 16 december 2013;
- De 'Deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit voor het primair onderwijs Fonds voor Cultuurparticipatie 2013-2016', Staatscourant nr. 15826, van 13 augustus 2012;
- De toelichting op de deelregeling;
- Het advies 'Leren, spelen, creëren!' van de Onderwijsraad en de Raad voor Cultuur van 28 juni 2012;

Tijdens deze tussentijdse evaluatie en in de periode van het schrijven van dit rapport is verschenen:

- 'Cultuur in de kanteling, strategische verkenning cultuureducatie en actieve cultuurparticipatie (2017 -2020)', van het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst van 19 maart 2015.

2. OVERZICHT VAN DE 54 GEHONOREERDE AANVRAGERS

De 54 culturele instellingen die uit de deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit voor het primair onderwijs Fonds voor Cultuurparticipatie 2013-2016 subsidie (hebben) ontvangen zijn:

1. Alblasserwaard-Vijfheerenlanden-Glas
2. Alkmaar-Artiance
3. Almere-BonteHond
4. Alphen, Boskoop, Rijnwoude en Nieuwkoop-Parkexpressie
5. Amersfoort- Scholen in de Kunst
6. Amsterdam- Mocca
7. Apeldoorn-Markant
8. Arnhem-Kunstbedrijf Arnhem
9. Breda-Cultuurwinkel Breda
10. Delft-VAK
11. Den Bosch- Bureau Babel
12. Den Haag- De Cultuurschakel
13. Deventer-Leeuwenkuil
14. Dordrecht- ToBe Cultuurcentrum
15. Drechtsteden (Alblasserdam, Zwijndrecht, Papendrecht) – ToBe Cultuurcentrum
16. Ede- Cultura
17. Eindhoven- Centrum van de Kunsten Eindhoven (CKE)
18. Enschede-Concordia
19. Goeree-Overflakkee en Voorne Putten- Kunstgebouw
20. Gouda en Zuidplas- KunstpuntGouda
21. Haarlem- Hart
22. Haarlemmermeer- Pier K
23. Helmond-Kunstkwartier Helmond
24. Hengelo-Crea
25. Hoeksche Waard- Bibliotheek Hoeksche Waard
26. Lansingerland en Pijnacker-Nootdorp – Bibliotheek Oostland
27. Leeuwarden- Keunstwurk
28. Leiden en Holland-Rijnland- Cultuureducatiegroep
29. Leidschendam-Voorburg en Rijswijk- Trias
30. Maastricht-Kumulus
31. Nijmegen- De Lindenberg
32. Provincie Drenthe- Emmen-Compenta
33. Provincie Flevoland- De Kubus
34. Provincie Friesland- Keunstwurk
35. Provincie Gelderland – Cultuurmij Oost
36. Provincie Groningen- Vrijdag
37. Provincie Limburg, Gemeenten Heerlen, Sittard-Geleen en Venlo - Cultuurpad
38. Provincie Noord-Brabant- KunstBalie
39. Provincie Noord- Holland – Cultuurcompagnie
40. Provincie Overijssel- Rijnbrinkgroep
41. Provincie Utrecht –Kunst Centraal
42. Provincie Zeeland Scoop
43. Ridderkerk-Barendrecht (stadsregio Rotterdam) – ToBe Cultuurcentrum
44. Rotterdam-KCR
45. Rotterdam- Maas theater en dans
46. Rotterdam- Museum Rotterdam
47. Rotterdam – Music Matters
48. Schiedam en Vlaardingen- Kade40
49. Tilburg- Factorium Tilburg
50. Utrecht UCK
51. Westland – Westland Cultuurweb
52. Zaanstad - Fluxus
53. Zoetermeer- Kunst en Cultuur Zoetermeer
54. Zwolle- Stadkamer (voorheen: De Muzerie, tot en met 31 december 2014)

3. WERKBEZOeken EN GESPREKKEN

Voor de tussentijdse evaluatie van de deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit voor het primair onderwijs Fonds voor Cultuurparticipatie 2013-2016, zijn door de commissie van januari 2015 tot en met maart 2015 steekproefsgewijze werkbezoeken gebracht aan verschillende culturele instellingen en gesprekken gevoerd. De commissie heeft bij het brengen van de werkbezoeken in de maanden januari en februari 2015 gelet op spreiding van deze bezoeken over Nederland (provincie en gemeenten, grote en kleine initiatieven). Zie onderstaand overzicht van de werkbezoeken en gesprekken:

1. MINISTERIE VAN ONDERWIJS CULTUUR EN WETENSCHAP TE DEN HAAG

DATUM: 7 JANUARI 2015

Aanwezig: De heer F. Voncken (directeur Projecten, OCW) en de heer H. van Faassen (Hoofd afdeling Algemeen Beleid)| Namens de commissie aanwezig: de heer M. Berendse (en mevrouw S. Euson);

2. KUNSTKWARTIER- BUREAU CULTUURCONTACT TE HELMOND

DATUM: 14 JANUARI 2015

Aanwezig: Mevrouw M. Naaijken (Bureau CultuurContact), mevrouw H. Egelmeers (Bureau Stip, culturele instelling), mevrouw J. Tillemans (directeur Kind Centrum Mondomijn, onderwijs), mevrouw J. Tullemans (vakdocent Beeldende Kunsten, cultuur/onderwijs), mevrouw Y. Feenstra (gemeente ambtenaar Kunst en Cultuur Helmond)| Namens de commissie aanwezig: de heer M. Berendse, de heer H. Beerten (en mevrouw S. Euson);

3. KUNSTGEBOUW TE RIJSWIJK

DATUM: 20 JANUARI 2015

Aanwezig: Mevrouw M. Gersie (Kunstgebouw, mevrouw V. Jacobse (Kunstgebouw), mevrouw I. Fijen (projectleider Kunstgebouw voor CMK project Goeree-Overflakkee), de heer H. Verweij (cultuurcoach en coördinator), mevrouw A. Overwater (gemeente ambtenaar Cultuur gemeente Goeree-Overflakkee)| Namens de commissie aanwezig: mevrouw Th. Meijer, de heer H. Beerten (en mevrouw S. Euson);

4. KUNSTBALIE- DE CULTUURLOPER, PROVINCIE NOORD-BRABANT

DATUM: 21 JANUARI 2015

Aanwezig: de heer A. van Drunen (KunstBalie), mevrouw C. Linders (KunstBalie), mevrouw P. Matthee (Intermediair CMK/ DCL in de gemeenten Oosterhout en Dongen), mevrouw R. Timmermans (KPC groep), mevrouw Th. Uijtdewilligen (Erfgoed Brabant), mevrouw I. Verdonschot (provincie Noord-Brabant)| Namens de commissie aanwezig: mevrouw G. Beckmann, de heer H. Beerten (en mevrouw S. Euson);

5. VRIJDAG TE GRONINGEN

DATUM: 28 JANUARI 2015

Aanwezig: de heer J. Brouwer (Vrijdag en lid van de stuurgroep CMK), mevrouw S. van Ham (Hoofd Cultuureducatie Vrijdag), mevrouw R. Broekhuis (Erfgoedpartners, lid stuurgroep CMK), de heer J. Scheurs (adviseur Cultuurclick Groningen en uitvoerder programma CMK, provinciale culturele instelling), de heer F. van Kleef (concern adviseur strategie gemeente Groningen), de heer R. Ridder (contract manager, gemeente Groningen), mevrouw I. Kappert (Stichting Poëziepaleis), mevrouw G. Slagboom (ICC-er), mevrouw B. Beugels (directeur muziekschool Veendam, de Kompanjie)| Namens de commissie aanwezig: de heer M. Berendse, de heer J. van Velsen (en mevrouw S. Euson);

6. MUSEUM ROTTERDAM TE ROTTERDAM

DATUM: 3 FEBRUARI 2015

Aanwezig: de heer J. Börger (communicatie en marketing, lid van de directie Museum Rotterdam en penvoerder CMK), mevrouw G. van Hasselt (lerares (op een basisschool) en educator Erfgoedcoalitie Museum Rotterdam), de heer P. van Laar (directeur Museum Rotterdam), mevrouw O. Smit (ambtenaar gemeente Rotterdam)| Namens de commissie aanwezig: de heer M. Berendse, mevrouw G. Beckmann (en mevrouw S. Euson);

7. MOCCA TE AMSTERDAM

DATUM; 4 FEBRUARI 2015

Aanwezig: de heer R. Smolenaers (Mocca), mevrouw P. Brandon (directeur Mocca), mevrouw P. Langhout (Directeur van 2 basisscholen in Amsterdam Zuidoost), mevrouw M. Diemer (het Leerorkest), de heer M. de Souza (directeur van het Leerorkest), mevrouw I. Ford (Aslan), mevrouw F. van Hout (gemeente Amsterdam) | Namens de commissie aanwezig: de heer M. Berendse, de heer H. Beerten (en mevrouw S. Euson);

8. STADKAMER (VOORHEEN: DE MUZERIE) TE ZWOLLE, PROVINCIE OVERIJSSSEL

DATUM: 5 FEBRUARI 2015 |

Aanwezig: mevrouw E. Cuhfus (adviseur cultuureducatie, projectleider Stadkamer), mevrouw I. van Oort (manager cultuureducatie Stadkamer), mevrouw J. Versluis (adviseur cultuureducatie Stadkamer), mevrouw L. Roth (ICC-er van SBO Facet), de heer J. Kanthuis (interim schooldirecteur van SBO Facet), mevrouw M. Sierat (coördinator Kunst en Cultuur en vakdocent van Beeldende Kunst lessen aan SBO Facet "ZoGemaakt"), mevrouw S. van der Meulen (vakdocent Beeldende Kunst lessen aan SBO Facet van "ZoGemaakt") | Namens de commissie aanwezig: mevrouw Th. Meijer, de heer J. van Velsen (en mevrouw S. Euson);

9. DE KUBUS- DE CULTURELE HAVEN TE LELYSTAD

DATUM: 10 FEBRUARI 2015

Aanwezig: de heer R. Willems (projectleider Culturele Haven en adviseur Fleck), de heer N. Sonneveld (directeur De Kubus Lelystad, programmamanager Fleck en Amateurkunst Flevoland, lid ontwikkelgroep De Culturele Haven), mevrouw M. Mandemakers (educatie medewerker Museum De Paviljoens Almere, (mede-)ontwikkelaar De Culturele Haven, ontwerper en beroepskunstenaar in de klas), mevrouw M. Huijbregts (directeur basisschool De Golfslag te Swifterbant, pilot- school van De Culturele Haven), mevrouw G. Berentsen (adjunct-directeur basisschool De Golfslag te Swifterbant) en mevrouw E. Joosten (beleidsadviseur voor de provincie Flevoland, matchingpartner CMK) | Namens de commissie aanwezig: Mevrouw Th. Meijer, mevrouw G. Beckmann (en mevrouw S. Euson);

10. CULTUURMIJ OOST TE ARNHEM, PROVINCIE GELDERLAND

DATUM: 11 FEBRUARI 2015

Aanwezig: mevrouw E. Tobé (programmacoördinator CMK provincie Gelderland Cultuurmij Oost), mevrouw C. Verberne (directeur Cultuurmij Oost), mevrouw W. Wouters (Projectleider "Meesters in de Kunsten" de Gruitpoort/ Centrum voor de Kunsten en Bureau Cultuur en School, partner CMK), de heer H. Brouwer (schooldirecteur CBS De Mate te Doetinchem), mevrouw M. Vroom (ICC-er successchool Wolversveen), mevrouw A. Otten (directeur/ schoolleider successchool 3.0), mevrouw B. Bonenkamp (Kunstdocent: "Meesters in de Kunsten"), mevrouw R. van der Horst (trainee provincie Gelderland, matchingpartner CMK), mevrouw B. Roelinck (medewerker provincie Gelderland, matchingpartner CMK) | Namens de commissie aanwezig: de heer J. van Velsen, mevrouw G. Beckmann (en mevrouw S. Euson);

Op vrijdag 6 maart 2015 heeft de commissie tijdens haar plenaire vergadering gesproken met:

- a) Namens het LKCA: de heer O. van Munster, directeur;
 - b) Namens het Fonds voor Cultuurparticipatie: mevrouw J. Terlunen (programma adviseur) en mevrouw M. Jacobs (programma adviseur);
 - c) Vertegenwoordigers van een aantal provincies op ambtelijk niveau, te weten:
 - Mevrouw E. Joosten, provincie Flevoland
 - De heer A. de Jong, Provincie Drenthe
 - Mevrouw I. van Balen, Provincie Overijssel
 - Mevrouw M. de Jong, Provincie Groningen
 - d) Vertegenwoordigers van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), namelijk:
 - Mevrouw O. Smit, Rotterdam
 - De heer B. Ellenbroek, Venlo
 - Mevrouw L. Jongmans, namens het VNG
 - e) Namens de Onderwijsinspectie met: de heer A. Jonk, hoofdinspecteur Onderwijsinspectie
 - f) Namens het Landelijk Overlegorgaan Lerarenopleidingen Basisonderwijs (LOBO): mevrouw B. de Kort, voorzitter van het LOBO
-

4. ENKELE VOORBEELDEN VAN GEHONOREERDE SUBSIDIE AANVRAGERS

Kunstgebouw, provinciaal expert voor kunst en cultuur in Zuid-Holland

Kunstgebouw is een provinciale instelling voor Kunst en Cultuur in de provincie Zuid-Holland. Niet de provincie, maar samenwerkende gemeenten (zogenoemde RAS-gebieden) zijn hier de matchingspartner. Kunstgebouw heeft het initiatief genomen om een provinciaal netwerk van penvoerders op te zetten en te onderhouden. Kunstgebouw gebruikt het format van de Cultuurloper ontwikkeld door KunstBalie en afgestemd op de behoeften en mogelijkheden op Goeree-Overflakkee en Voorne Putten. De commissie is onder de indruk dat met vereende krachten, creativiteit en enthousiaste inzet een zo compleet mogelijk programma voor kinderen met weinig middelen wordt gerealiseerd.

KunstBalie - De Cultuurloper (Provincie Noord-Brabant)

KunstBalie - De Cultuurloper zorgt voor het uitrollen van de deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit in 27 omringende gemeenten in de provincie Noord-Brabant. De commissie kreeg een zeer positieve indruk van de methodiek van De Cultuurloper waarin scholen 'op maat' en met eigen doelen kunnen instappen in het programma.

Stadkamer - Zwolle (Provincie Overijssel)

Stadkamer heeft vanaf het begin sterk ingezet op het opbouwen en intensief onderhouden van een goed en constructief netwerk dat bestaat uit scholen, culturele instellingen en kunstenaars, de gemeenten en/of de provincie. Stadkamer zit nagenoeg bij en met iedereen aan tafel en trekt ook de wijken in. Stadkamer is na goedkeuring van de aanvraag en ontvangst van de subsidiegelden gestart met 7 'voorhoedescholen' en 10 'culturele aanbieders'.

Cultuurmij Oost- Arnhem (Provincie Gelderland)

Cultuurmij Oost stimuleert en bevordert het eigenaarschap van de scholen, door de projecten van CMK in te zetten via de schoolbesturen en de gezamenlijke culturele partners. De commissie vindt het sterk dat via convenanten en contracten met de scholen daadwerkelijk aan wederzijds commitment wordt gewerkt.

Kunstkwartier- CultuurContact Helmond

De commissie heeft gezien hoe in dit programma de groepsleraar op zijn kracht wordt aangesproken. De leraar hoeft niet alles te kunnen om toch een inspiratiebron voor kinderen te zijn op het gebied van kunst en cultuur. Wanneer de leraar bevlogen is in wat hij of zij doet, wakkert hij of zij ook iets bij de leerlingen aan.

De Kubus- De Culturele Haven, Lelystad (Provincie Flevoland)

De commissie heeft een positieve indruk gekregen van de vakoverstijgende mogelijkheden van cultuureducatie met Kwaliteit (erfgoed) in combinatie met wereldoriëntatie. In De Culturele Haven staat het kind en zijn omgeving centraal. Dit komt letterlijk tot uiting door verhalen van opa's en oma's in de klas, exposities in de school en er als klas gezamenlijk op uittrekken om de woonomgeving te ontdekken. Om leraren behulpzaam te zijn bij het vorm en invulling geven van de les, is als hulpmiddel een leerkit ontwikkeld.

Compenta (provincie Drenthe)

Provincie Drenthe heeft eigen voorwaarden voor het matchen van de subsidiegelden aan CMK gesteld. De scholen krijgen zelf de regie in handen. Het subsidiegeld gaat naar de scholen en een onafhankelijke commissie beoordeelt hun plannen. Gevolg is dat in de provincie Drenthe alle 300 scholen meedoen aan CMK en dat iedereen (onderwijs, cultuur, gemeente en/of provincie) meedoet in deze brede aanpak.

Culturage Enschede

Ook Culturage Enschede zet in op het geven van meer regie aan het onderwijs. Culturage is speciaal voor het CMK opgericht en wordt aangestuurd door een stuurgroep waarin de schoolbesturen van het primair onderwijs, de directeurs van de twaalf culturele instellingen en de afdelingen onderwijs en cultuur van de gemeente Enschede vertegenwoordigd zijn. Het is de commissie in positieve zin opgevallen dat ook de Pabo van Saxion en ArtEZ nauw betrokken zijn bij Culturage. Zo wordt de deskundigheid van leraren gestimuleerd en bevordert en wordt ervoor gezorgd dat de werkwijze van Culturage overdraagbaar is aan het onderwijs.

Sien (Provincie Limburg)

In de Provincie Limburg is een aparte entiteit (SIEN) opgericht om scholen te laten deelnemen aan Cultuureducatie met Kwaliteit. In gesprekken die door de commissie zijn gevoerd met partijen en/of culturele instellingen werd met enige regelmaat verwezen naar de provincie Limburg als goed voorbeeld van een samenwerkingsverband tussen ambitieuze scholen, een breed cultureel veld en gemeentelijke partners. Daarbij ligt de regie van het CMK-programma bij de school zelf.

Kunst Centraal- Provincie Utrecht

In de provincie Utrecht is een samenwerkingsverband tussen Kunst Centraal, Jeugdtheatergezelschap Het Filiaal en Landschap Erfgoed Utrecht gevormd. Het CMK-programma zelf kent twee varianten een verdiepingsprogramma en een individueel programma. De commissie krijgt de indruk dat dit provinciaal samenwerkingsverband goed draait.

Colofon

De tussentijdse evaluatie van de Deelregeling Cultuureducatie met Kwaliteit in het primair onderwijs Fonds voor Cultuurparticipatie 2013-2016 is een uitgave van het Fonds voor Cultuurparticipatie.

Samenstelling

Martin Berendse
Henk Beerten
Gudrun Beckmann
Thea Meijer
Job van Velsen

Redactie

Sonaida Euson via Stichting Intermin
www.intermin.nl

Eindredactie

Sonaida Euson
Paul Klaassen
GH+O communicatie en creatie
www.gho.nl

Vormgeving

Neeltje de Vries
www.neeltje.nu

Coverfoto

Mels de Gooijer via Grafisch Atelier Hilversum
www.gaghilversum.nl
foto van Cultuurcompagnie

Utrecht, april 2015
©Fonds voor Cultuurparticipatie
Kromme Nieuwegracht 70
Postbus 465
3500 AL Utrecht
Tel. (+31 0)30 233 60 30
www.cultuurparticipatie.nl

